

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 323(497.11):316.774
МС

МАЈА ДРЧА

Нови Сад

ОДЈЕК СМРТИ НИКОЛЕ ПАШИЋА У СРПСКОЈ ШТАМПИ

Сажетак: У периоду од 1924. до 1926. године Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца је захватила велика политичка криза коју покреће краљ Александар Карађорђевић, са циљем да уклони Николу Пашића и Радикалну партију са политичке сцене како би успоставио једнопартијски систем и завео монархистичку диктатуру. Ова борба је кулминирала 1926. године када Пашић поново добија шансу да постане председник владе. Изазвана је најновија кабинетска криза у земљи и према писању дневне штампе била је последица двају момената. Као посредан фактор се узима потписивање Тиранског пакта између Италије и Албаније, чиме се игноришу извесне обавезе које Краљевина Италија има према Југославији, док се за непосредан повод узимају размирице које су владале између НРС и ХСС, које су тада биле у коалицији. Оваква ситуација у земљи није запамћена још од стварања Краљевине СХС и велике наде су полагана у Пашића, који се поново у том периоду вратио у сам политички врх. Таман када је деловало да је горућа политичка ситуација поново попримила нормалан ток Никола Пашић умире у Београду 10. децембра, 1926 године од последица можданог удара. Његова политичка каријера је била више него импресивна, он је успео да се одржи на власти дугих 45 година. Одмах је било јасно да је политичка ситуација у земљи добила сасвим нову димензију, јер његовом смрћу долази до дубоког прелома на политичком плану Краљевине СХС, нестају две његове највеће љубави: Радикална странка и парламентарна демократија, а Краљ Александар коначно добија своју шансу и 1929. године заводи монархистичку диктатуру. Веома су занимљиви коментари иностране штампе, који се могу прочитати у нашим дневним новинама поводом

Пашићеве смрти, где се велича његова државничка способност и он се ставља у ранг највећих европских политичара, као што су били Кавур и Бизмарк.

Кључне речи: Никола Пашић, краљ Александар Карађорђевић, политичка криза, штампа

Никола П. Пашић се родио 1845. године у Зајечару на Св. Николу. Уписује студије технике у Београду, одакле је као државни питомац 1868. године послат на продужетак студија у Цирих, где упознаје руског револуционара Бакуњина, који ће битно утицати на његов даљи политички рад и између њих двојице ниче велико пријатељство. Пре него што ће се вратити у Локарно, због недостатка средстава за даље студије, Бакуњин је упутио својим пријатељима следеће речи: „Од свих младих људи, вероватно ће само ћутљиви Пашић једног дана играти велику политичку улогу у својој земљи”. То његово пророчанство се и испунило (Сфорца, 1937: 35). По завршетку студија 1873. године, Пашић се враћа у земљу и убрзо наставља политички рад. У то време на челу Србије се налазио краљ Милан Обреновић и њих двојица постају највећи политички непријатељи. Мајским превратом 1903. године, када су убијени краљ Александар Обреновић и краљица Драга Машин, на власт поново ступа династија Карађорђевића и долази до значајних промена на политичком плану. Никола Пашић и Радикална Странка сада достижу свој врхунац, пошто у краљу Петру I Карађорђевићу и у народу налазе ослонац. Ово је период када Србија јако напредује; подиже се привредно, економски и у војном погледу. Пашић је заправо био кључна личност у наступајућем периоду. Оно што га је одржало на власти дугих 45 година био је ауторитет, вера у народ и православну Русију (*Политика*, бр.6693, стр.5,6,7). Краљевина СХС је формирана 1. децембра 1918 године, а регент Александар Карађорђевић постаје нови краљ. Иако су у стварању Краљевине највише удела имали баш он и Никола Пашић, мимо свих очекивања прву владу формира Стојан Протић, пошто је то ишло у корист младом Краљу. Изгледа да је већ тад Краљ Александар кренуо да руши Пашића и радикале. По први пут су све српске земље биле обједињене у једну државу, а 1921. године Југославија добија и нови Устав тзв. Ви-

довдански Устав, а председник владе заслужено постаје Никола Пашић. Током политичке кампање коју покреће краљ Александар Карађорђевић и која са мањим прекидом траје од 1924. до 1926. године, Пашићева каријера је поприлично била угрожена и он је био присиљен да брани свој политички углед који је градио дуги низ година. Његов циљ је био да смакне Н. Пашића и РС са власти како би завео једнопартијског система тј. диктатуру. Он је прво почео да сузбија Пашића у самој радикалној странци, са циљем да је што чвршће веже за себе и начини је „*својим инструментом*”. Његов крајњи циљ је био да са првацима радикалима и првацима великих партија формира једну нову владу, која би обезбедила „*стабилне односе у земљи*” и представљала ослонац за државу и династију Карађорђевића. Пашић се није лако дао у овој борби иако је зашао у године „*показао се врло жилав*” и био је спреман на све „*у одбрану својих права и одређених принципа парламентарне демократије*” (Васа Казимировић, *Н. Пашић и његово доба 1845 – 1926*, стр.630, 631). У ноћи између 06 и 07. марта 1924 године Краљ Александар позива Светозара Прибићевића на Двор да му саопшти како планира да прекине сарадњу са Пашићем; „*Корупција је узела такве размера под г.Пашићем да се то више не може трпети*”. Нарочит проблем је био Пашићев син Радомир – Рада, који је подобро користио очев положај, мешајући се у све државне набавке стичући на тај начин велике своте новца. Краљ је рекао Прибићевићу како то на све стране ствара срамоту, док стари Пашић све успешно прикрива и саопштио му да планира да оформи нову владу и да жели да јој приступи Прибићевић, а за председника би поставио Љубу Јовановића – Патка. Светозар Прибићевић одбија краљеву понуду следећим речима; „*Неможе се такво питање решити иза кулиса, без сведока и господин Пашић оборити*”. Судећи по наступајућим догађајима, Прибићевић је Пашића обавестио о свему (Светозар Прибићевић, *Диктатура Краља Александра*, стр.272, 273). Пашић успева да доскочи Краљу, изазива кризу владе 24. марта 1924 године, образован је Блок Народног Споразума и ХСС коју предводи Стјепан Радић се прикључује овом телу. Сада је политичка ситуација у земљи била знатно отежана, постојала је могућност да радићевци преузму вођство у новоформираном блоку, што Краљу никако није одговарало. Он се сада нашао у мат позицији и нуди Пашићу председ-

нички мандат, што овај прихвата. Земљу је захватила економска и политичка криза и он прекида борбу са Пашићем, а Пашић и Прибићевић постижу споразум о формирању нове владе, то је била прва ПП – влада, основана 27. марта 1926 године. Током целе године Пашићу проблем прави опозиција, која је имала Краљеву подршку. Следећа 1925 година је била тријумфална по њега, делимично због успешног аранжмана са Стјепаном Радићем – коалиција између ХСС и РС. 1926 година била је кобна за Пашића, Краљ Александар поново устаје против њега и да би га држао у шаху и на неки начин у јавности оправда његово уклањање са власти, он започиње клеветничку кампању против њега. У добро организованој кампањи током 1926 године, велику улогу је одиграо београдски дневни лист *Политика*. Ове дневне новине су одиграле „*гадну интригантску улогу*”, износећи разне корупционашке афере Радомира Раде Пашића. У листу је прво објављен факсимил једног чека у вредности од 20.000 француских франака, који је издат једном страном новинару, а он је чек изгледа касније носио на полеђини и потпис председниковог сина Раде и на основу овога се закључује да је на крају чек од банке наплатио сам Рада Пашић Ово је искористила опозиција као доказ против Николе Пашића тврдећи како је он свом сину давао паре из државне касе, док Стојадиновић сматра да је то апсурдно, јер ако је Пашић хтео да да сину новац он је то могао да учини „*у готову, без употребе чека*”. Овај случај је др. Коста Кумануди изнео пред НС, а Никола Узуновић, тада председник владе, одговара на перфидан начин. Он каже како је овај чек заиста издат преко Министарства Спољних Послова, али не зна коме јер се ту ради о издатку из поверљивог фонда, па нико не може да одговара по тој основи. У јавности се формира следећи утисак да законске одговорности нема, али да моралне има и да она пада на Николу Пашића. Даљи утисак је био да је овај напад на Пашића извршен са знањем и жељом самога Краља. У јавности је тада лансирана још једна вест да постоји могућност да се Пашић стави под оптужбу, уколико Влада отвори парламентарну анкету, по питању афера (М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, стр.225). Он није имао никакве везе са аферама свога сина јединца, али су то његови политички противници једва дочекали, сваливши на њега све Радине проневере и незаконите делатности. Милан Стојадиновић каже како је он лично зап-

ретио Узуновићу „*да се главом не шали да покрене оптужбе против Пашића*”, до чега стварно није никада дошло, али су разне *Пашићеве афере* представљале предмет расправа у Скупштини (М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, стр.225,226). Почетком 1926 године Краљ Александар је ипак успео да Пашићу зада један значајан ударац и он даје оставку на место председника владе 04. априла, а Никола Узуновић му практично иза леђа узима мандат пет дана касније. Стјепан Радић није добио неки значајан портфел при новој влади и врло брзо из револта изазива кризу владе, а после ће се испоставити да се он у сарадњи са Краљем надао да ће постати централна фигура у земљи. Ова година је стварно била кобна по Пашића, он уопште није био свестан да када је дао оставку, да је „*ставио тачку на државничку каријеру, а краљу Александру омогућио да почне са својим системом стварања у свему послушних му влада*”. Ово је био период када долази до раскола у редовима Радикалне странке, чему кумује сам Александар Карађорђевић и формиране су две антипашићевске струје; на челу једне стаје Никола Узуновић, док другу предводи Љуба Јовановић – Патак. Након оставке Пашић креће у обрачун са члановима своје странке, који су били у дослуху са краљем. Приликом обрачуна са Љубом Јовановићем – Патком, он долази у обрачун са самим краљем Александром. Њему полази за руком да одстрани Јовановића из партије, чиме је доказао да је и даље први човек Радикалне странке. Он преузима и посланички клуб и са овако ојачаним положајем, био је спреман да крене на Николу Узуновића, који га је уз помоћ двора просто одгурнуо са власти, поставши председник новоформиране радикалско – радићевске владе. Пашићев углед је силно нарушен у овом периоду и деловало је да је његова странка пред распадом. По речима Глигоријевића он је показао доста упорности да поврати пољуљани углед у јавности и свој примат у странци: „*Али у остарелом и болесном премијеру није више било оне енергије и снагаљивости, захваљујући којима је некад излазио из најтежих ситуација као победник; што је најважније, губио је моћ предвиђања, којом се раније одликовао и подлегао је туђим утицајима*” (Глигоријевић, 2002: 284). У Народној Скупштини 14. маја. 1926 почиње расправа о интерпелацијама о корупцији у земљи, између осталог се спомиње и сам Рада Пашић. Никола Узуновић је на седници поставио питање

поверења влади, али су се неочекивано радићевци прикључили опозицији и тиме је изазвана још једна у низу криза владе. Хронична политичка криза, до које долази услед размирица у редовима радикала, се крајем године усложњава. Томе доприноси и потписивања Тиранског пакта између Италије и Албаније, чиме је Мусолини обезбедио потпун утицај у овој земљи, угрозивши на тај начин јужне границе Југославије. Момчило Нинчић се осетио одговорним због тога и даје оставку на место министра иностраних дела чиме је изазвао пад Узуновићевог кабинета. Сада Пашић стаје уз Узуновића и њих двојица су изгласали неповерење Стјепану Радићу и поставља се питање да ли се са њим убудуће може сарађивати, пошто је преварио владу. По краљевом наређењу Узуновић формира нову владу, мимо свих уставних права, у којој није било места за Радића. Овим поступком је дезавуисана Народна Скупштина и може се слободно рећи да парламентаризму више није било места у Краљевини. У политичким круговима Београда током октобра је „*врило као у котлу*”. Између два блока Пашићевог и Узуновићевог, боље рећи краљевог, владала је општа нетрпељивост. На изненађење свих Пашић се у новембру мири са Узуновићем, али за кратко. Разилазе се истог месеца, пошто је Узуновић био оптужен за сарадњу са Антоном Корошецом, мимо Пашићевог знања. Пашић сада чини први корак у обрачуну са Узуновићем и на опште изненађење јавног мњења он изјављује у *Политици* 27. новембра 1926. године, да се повлачи из политичког живота, уз објашњење да је сит политике, пошто је већ зашао у године. Његов други корак је било помирење са његовим правим правцатим непријатељем Настасом Петровићем, који се тада налазио на месту уредника дневног листа *Балкан*. Пашић је сабио радикалске редове, ојачао властито положај и Узуновићева влада пада 7. децембра 1926. године, баш како је рачунао. Успева да спречи Узуновића да образује нови кабинет и на његов наговор 9. децембра овај враћа краљу председнички мандат. Сада се ситуација окренула у Пашићаву корист и он добија поново шансу да постана председник владе. Све околности су биле на његовој страни, радикална струја је имала већину у Скупштини и тог истог дана он одлази на двор да преговара са краљем. Изненада му је позлило након аудијенције и следећег дана умире од можданог удара. Пашићева смрт је све затекла, очекивало се да ће стари ли-

сац још једном разрешити затегнуту ситуацију у земљи и на рачун тога добити још један поен за ванредне политичке способности. То је био моменат којим би повратио пољуљан углед, грађен скоро педесет година, његов повратак у пуном сјају. Пуно се полеми-сало по том питању чак се јавност запитала да ли је убијен или је умро природном смрћу. Проучено је више аутора који су писали на тему *смрт Николе Пашића* и сви се слажу у једном да је узрок његове смрти била дубока старост, а да су политичке прилике у земљи само убрзале овај процес. Југославија је тада изгубила човека који је дуги низ година био у самом политичком врху и заједници СХС толико допринео на социјалном, политичком и економском пољу. Некако је у очима већине деловао неуништиво, као да за њега не постоји крај. Он је био човек који је умео да у најтежим и безизлазним околностима смогне снаге да изнађе решење и увек када је „горело” сви су очекивали највише од њега. Милан Стојадиновић у монографији *Ни рат ни пакт*, пише о Пашићевом животу и раду, његовој смрти из перспективе савременика, учесника и посматрача. Он коментарише *Пашићеве афере*, које су срозале његов углед и мало је фалило да га доведу пред суд. Он каже како је Пашић је од краља тражио да му се „као шефу најјаче странке, повери мандат за састав владе”, позивајући се при том на правила парламентарне демократије. Краљ га је одлучно одбио следећим речима: „*Ви сте под анкетом. Докле год се неоперете од оптужби у вези са аферама вашег сина, ви не можете бити на челу владе*”. Он је добро знао да су све те афере биле делом измишљене, а делом претерано надуване. Бацити такве речи у лице човеку коме је он имао највише да захвали, што се налази на престолу једне велике државе представљало је за Пашића тешку увреду и понижење. Овакав испад старом државнику, који је био велики пријатељ династије Карађорђевића, је тешко пао, а о захвалности коју му је дуговао Александар, не треба ништа рећи. Негде у десет сати увече у Пашићев стан је стигао министар двора Драгомир Јанковић, кога је вероватно послао краљ, зато што се уплашио последица својих речи. Он је претпоставља се хтео бар делимично да ублажи њихов тон „*Његово величанство краљ, жали што је употребио оне изразе, јер није имао намеру да вас вређа. Краљ повлачи своје речи, али не и одлуку која вам је позната*”, рекао је Јанковић (Стојадиновић, 1970: 228). Казимиро-

вић наглашава да је по писању више тадашњих листова управо Јанковићево саопштење било кобно по Пашића. То га је толико потресло, да је одједном почео да дрхти, након чега је пао у несвест. Треба истаћи да су Краљ Александар и Никола Пашић били кућни пријатељи, он је долазио редовно на славу и био крштени кум његово троје унучади, које је родила старија Пашићева ћерка Пава Рачић. Глигоријевић каже да је разговор између краља и Пашића трајао веома кратко од 16 – 16. 40 часова, према дворском дневнику. Касније ће ова расправа постати предмет разних нагађања и манипулација, управо зато што је Пашић изненада преминуо, након посете. Као да је резултат те аудијенције проузроковао његову смрт! Једино што се зна, јесте да се Пашић појавио у двору да затражи мандат за образовање нове владе. Шта се догађало и какав се разговор водио између њега и краља „*немамо поузданих извора*”, постоје само неке накнадне забелешке мемоарског карактера, које нас упућују на то да је тај разговор био драматичан и да Пашић на крају није добио председнички мандат. У тим мемоарским забелешкама се спомиње како је Александар показао остарелом државнику меницу са фалсификованим потписом његовог сина Раде и како је претио да ће га ухапсити. Наводи се још како је Пашић споменуо и своје страдање под Обреновићима и наводно рекао краљу да не крене и он тим путем (Глигоријевић, 2002: 228). По сазнању о Пашићевој смрти кроз Београд, се брзином муње проширила вест о томе, како је отрован у двору и како је први срчани напад имао још за време аудијенције и томе слично. Након сахране десило се нешто заиста чудно, објављен је указ којим се „*путем Краљевске милости предаје забраву предмет о аферама Пашићевим*”. На тај начин, краљ није хтео ни мртвог Пашића да рехабилитује, под вечном сумњом, да је у његовом раду, можда било нечег неисправног (Стојадиновић, 1970: 229). Свакако се може закључити да је краљ Александар Карађорђевић заједно са опозицијом хтео да свргне Пашића са власти, а у томе су му нарочито помогле Радине афере које су тих година нарочито дошле до изражаја. Он је у њему нашао свог сигурног „савезника” иако је знао да је већина тих проневера била измишљена, само да би се Николи Пашићу нанело зло. Толико о краљевој оданости и верности старом председнику, са којим је делио много пута и добро и зло током Првог светског рата и који

му је помогао да дође на престо и при стварању нове заједнице Срба, Хрвата и Словенаца. Смрћу Николе Пашића нестаје места у животу Краљевине СХС за тековине које је створио за живота: парламентарну демократију и Радикалну странку.

Прегледана су четири дневна листа: *Правда* – Београд, издање од 10. децембра 1926. године, *Застава* (*орган радикалне странке*), Нови Сад, *Политика* – Београд и *Време* – Београд. Сви бројеви су изашли током децембра 1926. године. У свим ишчитаним новинама, сем у *Правди* (дат је само опис Пашићевих последњих момената и његове борбе за живот која је трајала целу ноћ), су изашли текстови са истом тематиком само нешто опширнији. Поред тих текстова, дат је опис спровода, бдења у Саборној цркви и још много тога. Нарочито су издања престоничких листа била посвећена умрлом великану и формално су разграбљена. Текстови су поприлично дугачки и првих дана након смрти заузимају највише простора, седам до осам страна. Кроз писане медије сазнајемо о општем утиску у јавности, након сазнања о смрти Николе Пашића и како је цела земља узела учешћа у жалости за овим великаном. Пише се о изгледу новосадских, а нарочито београдских улица, у којима су тих дана владали тишина и мук. На све јавне зграде у знак жалости су биле раширене црне заставе, а по изложима разних радњи су постављене слике са Пашићевим ликом, обавијене црним флором. У *Застави* се истиче се како улица краља Петра није дуго била тако жива, као на дан Пашићеве смрти и још два дана после. Пуно текстова је посвећено Пашићевом животу и раду, његовој политичкој каријери, која је трајала скоро педесет година. Његови пријатељи и најближи политички сарадници пишу о њему као човеку и политичару, његовој борби за српски народ, страдању кроз Албанију и у многим ратовима: Балкански ратови, Први светски рат....Било је чланака у којима се каже колико је Пашић био цењен у иностранству, где га стављају у ранг људи једног Бизмарка и Кавура. Посебно се истиче колико је био цењен у Русији, Енглеској и Аустрији, где су га називали ”гробаром” двојног царстава. Углавном су у дневним листовима дати опширни чланци о припремама за сахрану, самом распореду сахране, погребу и странице су још пуне изјава саучешћа из земље и иностранства.

Изглед спровода

Никола Пашић умире у 9.00 часова ујутро, по писању свих дневних листова, а његову кућу је посетила маса света током тог дана. Још у раним јутарњим часовима доста света се окупило у Позоришној улици, пошто дневни лист *Политика* у 5.00 часова, објављује вест да је Пашић тешко болестан, а пет минута након његове смрти, ове новине су обнародовале ову вест афишима. По сазнању о његовој смрти, лагано пристижу његови интимни пријатељи, политички сарадници и противници, да изјаве саучешће породици преминулог председника. Покојник је у 12.30 часова стављен у ковчег од храстовине са великим месинганим крстом на поклопцу, који је постављен на катафалк у Пашићевој радној соби. На груди му је стављена једна мала сребрна икона Светог Спиридона, до које је кажу много држао. Последњи отисак Пашићевог лика и форму десне руке, узео је Ђока Јовановић, вајар, а после су покојничково тело балзамовали др Косановић и др Миловановић. Његов последњи портрет насликао је познати млади сликар Младен Јосић. Он је у масним бојама израдио лик покојника на одру у његовом стану током ноћи. Током целог дана Пашићева породица је примала изразе саучешћа у свом дому. Сутрадан 11. децембра раном зором, покојник је пренет у Саборну цркву, где су патријарх Димитрије и српско свештенство одржали опело над умртвљеним телом у 9.00 часова ујутру. Након тога су говоре у цркви одржали: патријарх Димитрије, Марко Трифковић, председник Народне Скупштине и Славко Милетић, министар Народног Здравља и председник Округног Одбора РС. Дефиле народних маса у Саборној цркви, пред Пашићевим одром је трајао током целог дана и ноћи, а српски министри су изнели ковчег из цркве на топовски лафет уз звуке музике. Спровод се кретао од Саборне цркве, улицама Краља Петра, Кнеза Михајла, Краља Милана до Славије, затим Београдском улицом, улицом краља Александра, Гробљанском. Неколико српских политичара је одржало говоре на раскрсници код *Лондона*, у којима су величали рад и дело Николе Пашића и говорили се о значају губитка за нашу земљу. Након одржаних говора поворка је уз пратњу руског хора и опроштајну песму *Вјечнаја памјат*, наставила ход ка Но-

вом гробљу, где су покојнику одате последње почести. Пред црквом на Новом гробљу такође је одржано неколико говора. Издваја се дирљив говор у који је име Руса одржао Василиј Штрандман, бивши руски посланик на српском двору. Затим се десило се нешто неочекивано пред самим улазом на Ново гробље, пензионер Ђорђе Радуловић, који је још претходног дана у Саборној цркви, оставио цедуљицу на Пашићевом одру, појавио се поново и одржао непредвиђен говор. Радуловић је скочио на један кафански сто и узбуђеним гласом, сав уздрхтао, послао још један поздрав умрлом великану, након чега се расплакао и брже боље изгубио у маси. Током говора на гробљу у једном моменту је позлило председнику Народне Скупштине Марку Трифковићу, сав је пребледео и замолио за столицу, без обзира на лоше стање, које је вероватно било изазвано стресом, он је остао до краја сахране. Нешто пре 14.00 часова церемонија је завршена и ковчег са Пашићевим телом је постављен у гробљанску цркву, где остаје четири дана, пошто је нова гробница била у фази изградње. Одлучено је да посмртне остатке чува почасна стража радикалних омладинаца, њих тројица, на смену и није им дозвољено да дежурају ноћу. У цркву је пуштена само покојникова најближа родбина, да последњи пут целива сандук. Још једном је засвиран Посмртни марш, а породица Пашић одлази у свој дом у Позоришној улици, где су до касно у ноћ примане изјаве саучешћа. Њима у протеклим данима стиже огроман број телеграма и изјава саучешћа из целе земље и иностранства, а то преносе дневни листови: *Време*, *Политика* и *Застава*. Политички живот се померио са мртве тачке тек 13. децембра 1926. године - након сахране, почињу да се развијају догађаји и то брзим темпом. Његовом Величанству краљу Александру у посету стижу министри и убрзо је формирана нова влада, на челу са Николом Узуновићем. Одмах после Пашићеве смрти држава је купила нову гробницу, која се налази у близини гроба покојног Миленка Веснића. Тело покојног Пашића је спуштено у гробницу четири дана након свечаног спровода. Сахрана је била веома свечана, иако незванична. Присутни су били сви чланови покојникове породице, министри, пријатељи и политички сарадници. Одржано је опело испред гробљанске цркве, а чиновници су: владика Варнава и осам свештеника уз пратњу Руског певачког друштва и химну *Свјати Боже*. Овде је такође одржано

неколико говора. Покојника је прво поздравио студент г.Васић у име радикалног студентског клуба *Словенски Југ*, то је уједно био и једини говор по програму. Након тога самоиницијативно су говорили: пензионер Ђока Радуловић, који се појављује по трећи пут, затим руски генерал Палеолог у име руске колоније. Сва три листа: *Застава*, *Време* и *Политика* посебно истичу руску тугу над гробом Николе Пашића. Изузетно дирљив говор је одржала г-ђа Крњић-Пелеш, председница Хрватског Кола Сестара, Пашића је испратио и Милан Миленковић, сељак са Космаја, који је чувши за његову смрт, пешачио цео дан и целу ноћ, да би стигао на сахрану. Из *Времена*, *Политике* и *Заставе* сазнајемо да је по сазнању о Пашићевој смрти, одмах сазвана седница Министарског Савета и донета је одлука да ће се Пашић сахранити на најсвечанији могући начин о државном трошку, уз све војне почести. Седницом је председавао Никола Узуновић. Образован је Државни Одбор за сахрану, а за председника је именован Јова Марковић, помоћник министра иностраних дела. Марковић је одмах донео одлуку да се Пашић сахрани у недељу, 12. децембра текуће године. Након састанка сви чланови владе су са Узуновићем на челу, отишли да изјаве саучешће породици покојног државника у 11.00 часова пре подне. У сва три листа је посебно назначено, како су краљ Александар и принц Павле посетили Пашићев дом у 12.30 часова и изјавили саучешће његовој фамилији. Истакнуто је како краљ на сахрану донео лоров венац од чистог сребра. О самом спроводу се највише може прочитати у престоничким листовима *Времену* и *Политици*. Ова два листа дају најопширније описе Пашићеве борбе за живот, саму смрт, посете његовом дому и изјаве саучешћа, опело у Саборној цркви, пролазак спровода кроз Београд, помен на Новом гробљу, преношење ковчега у гробљанску цркву и спуштање покојника у новоизграђену гробницу након четири дана.

Правда

У Матици Српској је сачувана само једна страница, дневног издања *Правде*, која излази на дан Пашићеве смрти 10. децембра

1926. године. То је уједно и насловна страна, где је дат опширнији извештај о Пашићевој борби за живот, која је трајала целу ноћ и завршава се неочекиваном смрћу у 9.00 часова. На сачуваној насловници се налази следећи наслов *Смрт Николе Пашића*, а текст почиње следећим речима; „*Неочекивано, умро је јутрос у 9 сати бивши дугогодишњи председник владе и кнез наших политичара Никола П. Пашић*” Није сачуван ниједан наредни број *Правде*, тако да у овом београдском листу, нема више информација о самој смрти, извештају лекара, сахрани и свим пропратним догађајима. Овде се наводи како је Пашић претходног дана до 21.00 часова, примио уобичајену посету и након тога сео са породицом за софру да вечера. Истиче се како је током вечере све време ћутао и био љут. Вечерао је своју уобичајену лаку храну: млеко и сир, а на сва постављена питања, која су му упутили чланови породице, је одмахивао руком. За време вечере, око 22.00 часа, му је изненада позлило, док је седео за столом. У првом моменту присутни су помислили да се загрцнуо, али су убрзо схватили „*да је несвест почела да га хвата*”. Пашићу је помоћ пружана током целе ноћи од стране реномираних лекара, који су наизменично дежурали крај његове постеље, а то су били: др Врбицки, др Симоновић, др Антић, др Косановић, др Коен и докторка Ђурић. Они су се сложили да је у питању „*удар у десну страну мозга и почетак одузимања десне стране тела*”. Излив крви у мозак је заустављен нешто пре 12.00 часова увече и након те интервенције др. Косановић је извршио и „*пумтање крви из леве руке*”. После су у Пашићев стан стигли Марко Трифковић и Љуба Живковић. У раним јутарњим часовима долази до погоршања Пашићевог стања и лекари су установили да је притисак крви велики и да је стање болесника критично, а смрт је наступила нешто пре 9.00 часова ујутру, болесник је почео „*прво да се хлади, све више бледи*”. Покојни Пашић је умро у соби, која се налазила на углу Јевремове и Позоришне улице у кревету свог слуге. *Правда* наводи на крају, да је услед Пашићеве смрти, прекинуто саветовање у Двору и да су сви чланови владе у 11.00 часова, корпоративно отишли у Пашићев стан, да изјаве саучешће његовој породици. Још се каже да су „*сва државна надлежства истакла црне заставе*”. Остали листови као што су *Политика* и *Време*, дају такође извештаје о његовој смрти, само опширније. Једна од несугласица се ствара око то-

га да ли је Пашић био нервозан или смирен, када је дошао кући из аудијенције, друга се тиче сатнице. Извештаји се разликују, не поклапа се време када је заустављен излив крви у мозак, када му је поново позлило и када умире.

Застава (орган радикалне странке)¹

Анализирано је 16 бројева дневног листа *Застава*, који су штампани у периоду од 11 до 30. децембра 1926. године у Новом Саду. Вест о смрти Николе Пашића је стигла у Нови Сад одмах после девет часова и муњевитом брзином се пронела кроз варош. У Новом Саду *Застава* прва доноси ту вест у свом издању од 16.00 часова, а број је буквално разграбљен. Заставин дом је међу првима истакао црну заставу и до краја дана цео Нови Сад је био завијен у црнину. Све цркве су звоњењем огласиле смрт великог државника. Издваја се како је спроводу овог великана био присутан највећи број становника са подручја Војводине. Присутни су били Банађани, Бачвани, Барањци и Сремци, којих је било највише. Они су се окупили у импозантном броју, њих неколико хиљада. Поред српског живља погребу су присуствовали и Словаци, Румуни, Мађари и Немци. Сви су они дошли да се последњи пут опросте са председником наше владе Николом Пашићем. У име градске управе Новог Сада присуствовали су са дивним венцима Јован Лакић, подначелник; градски сенатори др Стеван Дамјановић и Радивој Бокшан, чланови проширеног градског савета, као и многи други. У Саборној цркви говор је одржао др Славко Милетић, у име краљевске владе, док је на углу улице Краља Милана и Милоша Великог, у име војвођанских радикала „ослобођене Војводине” говорио др Јован Радонић. Овим говорима је *Застава* по-

¹ *Застава*, први број овог листа излази у Пешти, 21.02.1866 године. На челу редакције се налазио Светозар Милетић, као власник, главни и одговорни уредник и издавач. Средином 1867. лист је пренет у Нови Сад. Након расула Милетићеве Либералне странке, чије је гласило до тад било, осамдесетих година постаје орган Радикалне странке, под уредништвом Јаше Томића. После увођења диктатуре краља Александра Деоничарско друштво *Застава* пада под стечај због нагомиланих дугова. Славко Милетић, син Светозара Милетића преузима лист, али већ након две недеље, после 66 година постојања, појавиће се последње издање.

светила две стране и изнети су у целости. Дат је врло кратак извештај о самој сахрани у односу на београдске новине *Време и Политику*, где је опису бдења и самом чину спровода посвећено више страна. Писање дневне штампе у Бечу након Пашићеве смрти је представљало право изненађење за нашу јавност, те стога *Застава* даје опширан преглед ових новина. Наведено је како још од сахране Краља Петра Карађорђевића, наша престоница није имала тако свечан и величанствен погреб. (*Застава*, бр. 285, стр. 1,2).

У овом листу се може прочитати чланак под насловом *”Руска туга над гробом нашег великана”*, у ком је описан бол и жалост руских емиграната за Николом Пашићем. Он је био велики пријатељ руског народа. Текст у име емиграната пише *Александар Ведењашин*, представник Сверуског централног уједињења: *„Ми смо добро познавали и ценили славну прошлост Пашићеву, његов рад пожртвовања и хероизам у корист српског народа, његову дирљиву приврженост Руском народу”*. Ведњешев се захваљује у име свог народа за сву моралну и материјалну подршку коју је Пашић пружио Русима у изгнанству. Он је стекао велико поверење код руског народа због своје непоколебиве вере у Русију, у њен препород и славну будућност (*Застава*, бр.288, дец. 1926. стр.2).

Као нешто веома интересно се издваја, писање дневних новина у Бечу, које излазе након Пашићеве смрти. У *Застави* се једино и износи коментар аустријске штампе о великом државнику. То је свакако најинтересантнији материјал, који је објављен у светској штампи поводом његове смрти. Било је познато широј јавности да су Аустрија и Беч, били дугогодишњи Пашићеви непријатељи, он је по њима био највећи конспиратор и подривач распада двојне монархије. Због тога га бечка штампа у својим текстовима назива *гробаром* Аустро-Угарског царства. По њеном писању Пашић је био човек који је највише допринео паду династије Обреновића, чиме је омогућено Карађорђевићима да поново дођу на власт. Када на престо ступа Петар Карађорђевић, Пашићу полази за руком да оствари дуго планирани циљ. Он окреће леђа Аустро-Угарској и пружа руке православној Русији са којом остаје у јакој вези до краја живота. Аустријска штампа кроз своје текстове и чланке истовремено велича Пашићев лик и дело и нео-

бично цени његове државничке способности. У очима меродавних фактора бивше Аустро-Угарске монархије, Пашић је био човек који је увек имао циљ пред собом, увек је знао шта ради и шта жели да постигне. Док шира јавност није делила то мишљење, у њиховим очима он је сматран за неког ко не преза ни од чега, само да дође до жељеног циља. Никола Пашић је био оваплоћење „балканског политичара, лукавог, жилавог и окорелог” у очима јавног мњења Двојнога Царства. То колико је његова памет била цењена на бечком двору, најбоље је дочарано у једном вицу о њему и грофу Бертхолду, аустријском министру спољних послова. Наиме, током другог Балканског рата Гроф Бертхолд је био веома неуспешан у односу на Пашића, па је услед такве политике своје царство пред светским јавним мњењем, представио као силу која својом изазивачком политиком према Србији, константно ремети мир на Балканском полуострву. У поменутом вицу због тренутне ситуације тадашњи аустро – угарски цар Фрања Јосиф сања како тражи помоћ од нашег председника министра Николе Пашића, који се далеко боље сналазио на свом положају у односу на Бертхолда *„Гроф Бертхолд добио је поново неколико тешких удара и горких подсмеха и цела аустро-угарска дипломатија представљена је као врло ситна и до зла бога бирократска, што није знала да укрсти и задовољи на неки начин овог необичног државника”*. Бележимо следеће наслове, који су изашли у том периоду: *Српски Бизмарк* (Ди Штунде), *Некрунисани краљ Србије* (Најеш Винер Абендблат), *Једна велика фигура Балкана* (Наје Фраје Преш), као и многе друге. (*Застава*, бр.295, стр.2; бр.296, стр.2).

Текст са насловне стране који излази у рубрици *Записи*, почиње следећим речима: *”Позната је она басна када се магарац ритнуо на мртвог лава, пред киме је за живота му дрхтао и стрепео”*. Тако *Застава* започиње критику на рачун хрватских новина, односно текстова у којима је нападан Никола Пашић. Ову пародију започиње загребачка *Рјеч*, још док је Пашић лежао на одру у Саборној цркви. Новинари овог листа су названи пигмеји-ма и политикастерима. У овим хрватским новинама излази мизеран текст о Пашићу, а коментар на овај чланак је дало београдско *Време*. Пошто је текст неумесан и представља праву срамоту за хрватски народ, уредништво *Заставе*, неће да га препричава и

коментарише. Уместо тога упућује критику *Времену* (лист који је до тад увек писао у радикалском и српском духу), где се каже како се са таквим коментаром могло мало сачекати. Преко тако нечувеног чланка се требало прећи са презрењем, пошто овако мизеран испад, то и заслужује. Текст о Пашићу, негативне конотације пише и хрватски *Дом*, лист Стјепана Радића, лидера ХСС. Наводи се како је Пашићевом смрћу, умро и систем корупције. Испада да се Радићев *Дом* радује Пашићевој смрти, иако је до скоро вођство ове странке, било у тешкој сарадњи са радикалима. Овако дрзак текст по *Застави* представља врхунац ординарног цинизма, политичког мангупства и невоспитаности уопшта. То је чисто простачки, каже се даље у тексту и не треба се уопште упуштати у било какву полемику са овим *"политичким дриптицима"*. То је испод нивоа новосадског листа и било ког родољуба, који је имао свест о заслугама овог човека. Загребачки федералистички лист *Хрват*, доноси следећи наслов *Умро је највећи противник Хрвата*. Ту се каже како би највеће разочарење за Пашића било, када би сазнао, да није умро на власти. За њега би то био највећи ударац, тврди *Хрват* пошто је живео у убеђењу како је баш он створио Краљевину СХС. То су српска посла, док нас занима шта је Пашић значио за хрватски народ. Даље се каже како је покојни Пашић у једном моменту схватио, сву своју беспомоћност и немоћ државне управе. Како је уместо њега залегао Радић и како га је *"спасла рупа"*, али пред њим није поклекао хрватски народ: *"Легао је Радић, али није легао хрватски народ"*. Писац оваг *отровног чланка* назван је *новинарском рептилијом*. (*Застава*, бр.286, стр.1).

У сталној рубрици *Подлистак* излази текст који носи назив *Никола Пашић у Енглеској*, а потписује га Славко Којић, где можемо сазнати и како Енглези глорификују Пашића. *"Његов рад и напори на националном пољу у најтежим временима дали су Енглезима основа да га сматрају „бесмртним председником“ и „Великим Старцем“, као што су сматрали њиховог Гледстона"*. Интересантно је да се у овој земљи Пашић и радикална струја идентификују са сељачким елементом. Тешко је било добити похвале од Енглеза, пошто су били прилично резервисани у доношењу свог суда о личностима и догађајима. Међутим то Пашићу полази за руком и он добије све симпатије владе и народа Острв-

ске Краљевине. У једном енглеском листу је наведено следеће: *"Он има у великом степену такта и мудрости, а у дипломацији је испољавао мајсторску врлину, која се може назвати генијалном"*. По њима, он је био једини председник, који након рата није изгубио свој положај, већ успева да га задржи са још *"новећаном снагом и престижом"*. Поводом тога овде се каже: *"Рат је једно зло, које народ не воли. Ма какав његов исход био, срећан или кобан, он утиче разорно на психологију човека. Зато је сваки државник који је водио рат осуђен да изгуби народно поверење"*. Тријумф Пашићеве политике и широкости погледа по Енглезе представља споразум са Хрватима и све заслуге се за овај догађај енглеска јавност приписују њему. *"Он је створио Империју у Европи од значајне способности, која се простире од Дунава до Јадрана"*. У овом тексту се наглашава, како Пашић није био један од оних балканских државника који слуша савете великих држава, шта да ради у својој земљи. *"Под његовим вођством Србија је постала значајан чинилац на Балкану, а доцније и у светској политици"*. (*Застава*, бр.291, стр.3).

Политика²

Прегледан је и дневни лист *Политика*, укупно 17 бројева, који су излазили током децембра 1926. године. Доста се пише о реакцији наше јавности поводом Пашићеве смрти, како су престоичке улице биле препуне света на дан смрти и самог погребана. По сазнању да је Пашић болестан велика светина се окупила око његове куће у раним јутарњим часовима. Овај лист своје стране посвећује Пашићевом животу, његовом политичком и друштвеном ангажовању, о његовом односу са Русима и о њему као државнику. На страницама *Политике* могу се прочитати и сећања Пашићевих интимни пријатеља и политичких сарадника, изјаве

² *Политика* излази од 25. Јануара 1914. у Београду. Први број је штампан у тиражу од 6000 примерака, записан у историји новинарства, као првенац најстаријег листа на Балкану. Оснивач *Политике* је Владислав Рибникар, резервни капетан, погинуо 1. Септембра 1914. Директор *Политике* 1953. постаје његов унук Владислав Сл. Рибникар, син др Слободана Рибникара.

саучешћа из земље и иностранства. Помени у његову част се одржавају широм земље и у иностранству.

Текст под називом *Пашић као стратег* излази у недељном броју бечког дневног листа *Neue Wiener Journal*, а потписује га Емил Зелигер. Зелигер је био пуковник аустроугарске војске и признат аустријски војни стручњак. Овај текст само потврђује колико је Пашић био цењен у Аустрији. Након што је Србија примила ултиматума од стране Аустро – Угарске, крајем јуна 1914 године Никола Пашић је као српски министар председник, упутио једно писмо Врховној Команди у Крагујевцу. Зелигер даје свој коментар на ово писмо, где истиче Пашећеву способност да предосети наступајуће догађаје у односу на грофа Берхтолда, мин. иностр. дела тадашње Аустро – Угарске. Из писма сазнајемо да у аустро – српском сукобу све зависи од држања Русије, која је изјавила да ће се трудити да се ово питање пре свега, реши мирним путем. Уколико аустријске трупе изврше напад на Србију, Русија ће бити приморана да стане у њену заштиту. По Берхтолду су руске претње представљале само празно звецкање сабљом, у то је чак успео да убеди и самог генерала Конрада, који због тога главнину аустријске војне силе, осам најратоборнијих армија, бацао на Србију. На основу овога се закључује зашто је северни фронт остао неспреман, па су га руске трупе прегазиле. Након неколико, мањих битака заузета је Галиција, а пожртвоване царске и краљевске трупе су биле толико израђаване, да је монархија могла да настави рат једино уз помоћ Немачке. *”Колико разлике између проницљивог гледања истине у овом писму, објављеном у ратном делу српског генерала Живка Г. Павловића и кобне кратковидости у нашем логору”* каже Зелигер у овом чланку. Он је био изненађен колико је Пашићу, била кристално јасна тренутна ситуација, а колико је очајно било непознавање стварности у његовој земљи: *„Какво очајно непознавање стварности овде, какво кристално схватање положаја тамо”* (*Политика*, бр.6703, стр.4).

Политика истиче да је у свом редовном издању од 5.00 часова ујутру, била једини лист који објављује вест да је Н.П. Пашић тешко болестан и тиме је од раног јутра узбудила београдску јавност. Констатовано је да се његова смрт могла очекивати с обзиром на дубоку старост и његово у последње време јако оронуло здравље. Ипак вест о његовој смрти је дошла изненада и де-

ловала је страховито, пошто је Пашић у том периоду поново изашао из става посматрача и постао још једном стожер целокупне политичке ситуације у Југославији. Свима је у последње време деловало да ће Пашић успети да одговори на тренутна политичка збивања у земљи и у њега су полагане наде више него икада до сад, а све очи нашег јавног мњења су биле усмерене ка њему. *”Још колико прекључе политичари и новинари, гледали у осамдесетогодишњег старца, крепког и одлучног као и увек. Изгледао је као освежен за нову борбу, која га је очекивала”*. Из тог разлога је вест о његовој смрти, изазвала велико изненађење, јер баш у тренутку када је изгледало да се свом физичком и душевном снагом враћа у пуну политичку борбу, Пашић изненада умире. И раније су се у јавности износиле вести о његовој болести, али су примане доста хладнокрвно, пошто би он убрзо и оздравио. Овог пута ствар је била далеко озбиљнија и наслућивало се најгоре. *”Некако интуитивно се предосетило, да је великом старцу дошао крај”*. *Политика* је пет минута након Пашићеве смрти објавила афишима ову вест и на Народној Скупштини је одмах истакнута црна застава у знак жалости. Након тога црне заставе су постављене на згради председништва владе, свим министарствима и свим државним надлештвима. До краја дана скоро цео град је био обавијен црним. Ванредно издање *Политике*, излази пре подне у 11. 15 часова са првим детаљима о Пашићевеј смрти. Излази свега 23.000 примерака, који су бесплатно уступљени продавцима новина и буквално су разграбљени за непун сат. Два сата касније излази и ванредно издање *Правде*, а мало затим и ванредно издање београдског *Времена*.

(*Политика*, бр.6693, стр.2).

Једино *Политика* преноси сведочење г. *Соколовића*, личног Пашићевог секретара, док је седео крај његовог одра у Позоришној улици. Човек који је био толико година уз њега, никако није, могао да поверује да је онај крепки старац мртав. *„Ко је могао синоћ и да помисли да ће он јутрос осванути мртав. Када је око шест часова потписивао једно писмо он је био толико ведар и одлучан, као у најбољим данима своје активности. Потписао се читко, лепо, ортографски. Чини ми се да му онај његов потпис Ник.П.Пашић никад није био бољи”*. Пашић му је касније издао неко наређење уз осмех, а то се десило нешто после 18.00

часова. Своје излагање Соколовић завршава следећим речима "Кажем вам, ништа, апсолутно ништа, нисам могао да приметим". По његовој причи Пашић је умро веома лако, његова последња агонија је трајала врло кратко, ни двадесет секунди. Сва три смртна уздаха су дошла веома брзо, један за другим. Др. Косановић је путем вештачког дисања покушао да га поврати, док је др. Симоновић покушао да га оживи извлачењем језика, али узалуд. "Оде нама Баја"; то је био Пашићев надимак. „У дванаест смо се надали да ће издржати и овај удар, јер тада се веровало да је криза прошла. Чинило нам се да је тада мало и спавао. Али од четири пође на горе. У седам смо већ били изгубили сваку наду. Ништа није вредело ни пуштање крви, ни слачица" (*Политика*, бр.6693, стр.3).

Дубок утисак у целој земљи је назив текста у коме је дат коментар о стању у ком се налазила наша земља у тренутку Пашићеве смрти, са поднасловима: *После првих вести – Министри су на окупу – Седница владе – Радикали су депримирани. „Стање у коме се налазила наша унутрашња ситуација у часу када је Никола Пашић престао да живи, било је, по једнодушној констатацији свих политичких фактора, више него мучно. Смрт Николе Пашића дошла је само, да ту иначе мучну ситуацију само погорша". Само дан пре тога је констатовано „да је тешка политичка ситуација ушла опет у нормалан ток, у ток који је сачувао парламентарне принципе".* Разлог тој радости је било то што је тадашњи председник владе Никола Узуновић вратио краљу Александру Карађорђевићу мандат који је добио у уторак, да би у четвртак поподне на двору почело консултовања шефова група у свим политичким круговима. Очекивало се да ће консултације бити завршене у петак увече, а нова влада изабрана сутрадан. Вест о Пашићеве смрти је све прекинула „ *одмах је било јасно да је у политичкој ситуацији дошло до једног прелома, дубоког прелома у унутрашњој ситуацији*". Оваква криза се не памти, још од Уједињења 1918. године, а сама смрт је већ јако критичну ситуацију, још више погоршала. У редовима НРС у том периоду је владала затегнута атмосфера, те је по констатацији чланова ове странке смрт Николе Пашића дошла баш као последица оваквог стања. Да је све било у нормали, он би још био жив, те је због тога

депресија у редовима радикала била још већа. (*Политика*, бр.6693, стр.4).

У броју 6693, на три и по стране, излази текст под називом *Моје успомене на Николу Пашића*, који потписује Раша Милошевић, где он наглашава да је снага Пашићеве личност лежала у његовом ауторитету, вери у народ и православну Русију. Он наводи како су ове три црте његовог карактера биле пресудне за његову политичку каријеру (*Политика*, бр.6693, стр.5,6,7,8). Према сведочењу Ђоке Лазаревића које је пренето у тексту *Сећање на Николу Пашића*. Лазаревић истиче да је Пашић био и остао велика тајна за све његове пријатеље и интимне сараднике, он је био стварни и духовни вођа радикалне странке. "Он је био стрпљив, грозно стрпљив и у томе је ваљда тајна његовог успеха. Никада се није истрчавао, никада се није журио и никада га неуспеси нису разочаравали". Пашић је на партијским састанцима увек биран за председника, иако је у говорничкој дисциплини предњачио Петра Тодоровић. Он је обично ћутао, док је главну реч увек водио Тодоровић.

(*Политика*, бр.6694, стр.5,6)

Време

Прегледано је 12 бројева листа *Време*, који излазе у периоду од 11. до 24. децембра 1926. године, а текстови су такође посвећени Пашићеве смрти. Дат је велик број опширних чланака и текстова о смрти, погребу исто као у Политици. Такође је описан Пашићев живот и политички рад; говори се о његовим патњама, које проживљава са својим народом током анексионе кризе, царинског рата са Аустријом, у Балканским ратовима, током Првог светског рата. Кроз многе текстове који излазе у светској штампи можемо видети колико је био цењен у иностранству, међу Енглезима, Аустријанцима и Русима. Србија изузетно напредује за његове владе и представља Пијемонт на Балкану, на основу чега постаје заштитница Словенског народа на полуострву. Из ових новина сазнајемо, како је уочи Пашићеве спровода, на улици Београда изашло близу 200.000 људи (*Време*, бр.1791, стр.4).

Време даје више простора Пашићевој породичној причи, његовом заљубљивању у г-ђу Ђурђину у једном ресторани у Фиренци. Каже се како је то била љубав зачета у руском стилу, у граду црвеног крина, на ретко импресионистички начин, као у филму. Пашић је проживео тих породичан живот, а са друге стране је био човек бурне политичке прошлости. Г-ђа Ђурђина је волела да чита руске филозофе, а некада је и она писала песме. Њихова деца Радомир, Дара и Пава су такође били уметнички настројени. Рада Пашић је вајао и сликао, док је млађа ћерка Дара, очева љубимица, носила култ археологије и византологије (*Време* бр.1790, стр.3). У тексту под називом *Трагична судбина г-ђе Ђурђине Пашић*, може се прочитати да је г-ђи Ђурђини јављено истог дана, када јој муж добија мождани удар, да је њен рођени брат Стеван Дуковић сликар и вајар, који је живео у Трсту, тешко оболео, али је он већ тог дана био мртав. Тако да је она у року од 24 часа изгубила мужа и брата (*Време* бр.1790, стр.5). Под насловом „*Историјска кућа у Позоришној улици*”, на скоро целој страни налази се чланак са четири пропратне фотографије, на којима су усликане: кућа покојног Пашића у Позоришној улици, његов писаћи сто, кабинет и кревет у коме је умро. Пашићева кућа је била префињене архитектуре, он је ту становао када се вратио са студија у Цириху у обреновићевски Београд. Овде је смишљао план о задобијању власти у народу, постао председник београдске општине и први пут ушао у владу Србије. Док се није оженио становао је у Позоришној улици са Ацом Станојевићем, такође нежењом. Овде је Пашић осетио највеће земаљске радости и горчине, а ту се и растао са животом. Његов кабинет је био изузетно пријатан, рафинираног укуса, а последњих дана је овде исписивао коректуре своје једине завршене књиге *О одговорности за светски рат*. На писаћем столу израђеном од ораховог дрвета Пашић је последњих дана радио безуморно до 11.00 увече, што није било карактеристично за њега. „*Пре рата имао је 36 одличја првог степена*”, рекла је г-ђа Ђурђина. Није имао само немачки. „*Лепо му је стајало под белом брадом, ово блиставо ордење, када је ишао на балове. Говорила сам му да он има више брилијаната на себи него, но ја*”, још је изјавила г-ђа Ђурђина. Све ће то остати музејски непомишно од овога дана, закључује писац текста М. Световски (*Време*, бр.1794, стр.7). Једино из *Времене* сазнаје-

мо како је краљ Александар Карађорђевић г-ђи Ђурђини Пашић, неколико дана након погребња, послао необично скупоцен старински сервис за чај, од чистог злата. Краљ је намеравао да драгоцен сервис поклони Пашићу за његов 81 рођендан. Сервис је из доба ампира, цео од тешког резаног злата и има веома велику уметничку и историјску вредност – као старина (*Време*, бр.1802, стр.5). Породица покојног Пашића је до 13. децембра 1926. примила око 5000 телеграма, што из земље, што из иностранства, у којима им се изјављује саучешће (*Време*, бр.1792, стр.1). Пашићи су дали једно саопштење за *Време*, у коме се тврди, како је Пашић из аудијенције, дошао кући добро расположен, мада нешто мало уморан. По њиховим речима, он је на аудијенцији разговарао са краљем само о тренутној политичкој ситуацији, пошто је он желео да чује његово мишљење. „*Сви гласови који су у току јучерашњег дана пронети и покушали да доведу његово бављење у Двору са узбуђењем тенденциозни су. Исто тако разговор који је водио са Министром Двора г. Драганом Јанковићем у свом стану тицао се само коминикеа, који је пок. Пашић издиктирао у дворској канцеларији пре свог изласка из Двора, а који није био најјаснији*”. Овај текст се налази на крају треће стране у самом углу (*Време*, бр.1789, стр.3). Након његове смрти, на многим странама су почеле да круже разне легенде о његовим последњим тренуцима. Причало се како су неки прорицали његову смрт и наводе се разни пророци и гатаре (*Време*, бр.1789, стр.9).

Овај дневни лист посвећује више пажње дијагнози српских лекара, који су провели ноћ крај Пашића, током његове борбе за живот. Они су се сложили, да је Пашић боловао од артериосклерозе, која је била главни узрок можданог удара. Сарадник *Времена* у разговору са њима сазнаје следеће: По речима др. Теодора Врбицког, професора Универзитета, смрт је наступила услед артерио – склерозе, коју је Пашић имао као готово сваки други човек, осамдесетих година. Артерио - склероза је обољење крвних судова, који постају нееластични, кречно тврди, тако даје свако интензивније и јаче струјање крви опасно по било кога, ко има ову болест. Уколико се човек са овом болешћу напреже, мисли и ради, постоји велика опасност, да услед већег напора на несигурне крвна судове, због интензивнијег струјања крви они напрсну, услед чега наступа изливање крви и смрт. Он наглашава како је-

дан од главних разлога смрти од артерио - склерозе може да буде управо надражење тј. напрезање. Врбицки је констатовао пре само два месеца да је његово здравље врло добро, пошто га је прегледао након повратка из бање. Приметио је само проширење вена на једној нози, због чега је помало храмљао. Након тога Пашић није више долазио на контролу код Врбицког, те он није могао да каже нешто више о његовом здравственом стању, непосредно пред саму смрт. Током разговора он наглашава сараднику *Времена* како би много потпунију причу о последњим часовима Пашићеве смрти, могле да дају његове колеге др Симоновић и др Антић, пошто су њих двојица тамо били скоро све време током критичних момената. Замолио је да се његово мишљење објави, само уз мишљење његових српских колега, који су ту ноћ бдели заједно са њим, што је и учињено. Он је стигао око 10.00 часова и нашао Пашића у полусвесном стању, а каже да се то видело по томе што је увек на захтев лекара плазио језик и чинио све друге покрете у циљу успостављања дијагнозе и лечења. Изгледа да је једно краће време добро спавао, а после му је опет јако позлило, добио је температуру, а највероватније је све то време био без свести. Током ноћи је добио запаљење плућа и то је само убрзало катастрофу. Сарадник *Времена* је разговарао и са др Антићем, који је изјавио, како је позван у Пашићев стан негде око 10.00 часова и да је по њега такође дошао секретар г. Соколовић. Када је стигао у Позоришну улицу, тамо су већ пристигли др Симоновић и др Врбицки. Он је нешто раније тог дана посетио Пашића и провео скоро цео дан са њим, тврдећи како је деловао здраво. Антић изјављује како његови укућани нису ништа значајније приметили, када је након посете краљу стигао кући, док се негде тврди како је био љут нпр. у *Правди*. Каже како је за време вечере Пашић одједном занемоглао, а чланови породице су у првом моменту мислили да је у питању нека лака повреда. Убрзо се онесвестио и одмах му се одузела лева страна, лице и рука и више није долазио себи. Он нп. тврди како је Пашић, од 10.00 часова, све време био без свести, што је супротно изјави др Врбицког, који тврди како је покојник био у полусвесном стању. Ујутру у 8.00 часова је дошао у посету и његово стање је било знатно теже. Антић је претпоставио да је Пашић добио температуру и запаљење плућа, пошто му је нешто приликом повраћања ушло у душник (*Време*, бр.1789,

стр.5). Др. *Александар Савић* је телефоном позвао др. Антића и од њега сазнао да је Пашић нешто пре 9.00 часова, добио излив крви у мозак. Током овог разговора Антић је додао, да је крвни притисак покојника ујутру у 7.00 часова, износио 250 милиметара, док је уобичајен од 120 до 150 милиметара. Закључио је како је до повећања крвног притиска дошло управо због јаких напора и живчаних потреса. (Време, бр.1789, стр.3,5). Др Симоновић је такође дао изјаву поводом Пашићеве смрти. Он је такође позван у 10.00 часова и тврди, као и др Антић, како је Пашић био без свести. По њега је такође дошао секретар Соколовић и обавести га како је покојник изгубио свест, одмах пошто му је позлило. Током ноћи Пашићу је крв пустио др Косановић и од тог момента па све до смрти он је био потпуно миран, али није долазио к свести. Када је покојник издахнуо, Симоновић се налазио крај његове постеље и нагласио је да је смрт наступила након једног дубоког уздаха. Ова изјава се коси са изјавом личног секретара Соколовића у *Политици*, он тврди како је Пашић издахнуо, након три дубока уздаха. Очи му је склопио Косановић. И учинио је све оно, што се према самртнику у тим приликама чини. Др Симоновић је лично је познавао Пашића и каже како је био веома умерен човек, да никад није запалио цигарету, нити попио алкохол; „Он је био једна нормална природа, читавог века се тако васпитавао и то му је постала нарав”. Симоновић је навео, како је по причању породице, Пашић био врло приметно нерасположен, када се вратио кући, док др Врбицки тврди да се ништа није приметило. Из овога сарадник *Времена* је закључио, како Симоновићева изјава „баца мало јачу светлост у непосредни узрок наступања болести и његових последица”. Његови ближњи кажу како је Пашић умео вешто да сакрије лоше расположење, био је редак случај да се то могло приметити. Током вечере је био необично много затворен и видело се јасно да је због нечега љут. Укућани су му постављали питања, али он није хтео да одговара на њих. Др Антић и др Симоновић деле мишљење свог уваженог колеге др. Врбицког да је у питању мождани удар тј. капља од мозга, изазвана артерио – склерозом и да је то нормална физиолошка појава за његову доб. У питању је била једна интензивнија душевна емоција, крајњи је закључак (*Време*, бр.1789, стр.5).

У *Времену* се једино може прочитати како су председник и подпредседник ХСС, Павле Радић и Карло Ковачевић, на дан смрти око подне посетили Пашићев дом и изјавили саучешће породици у име свог клуба. По изласку из стана су доживели непријатност, маса света их је дочекала са поклицима „*доле*”. Они тврде како су ти поклици једногласно изречени од стране свих присутних те су стекли утисак како је демонстрација била унапред организована. Радићевци су одлучили да не присуствују погребу, пошто им није стигло никакво извињење, поводом тог инцидента. Сматрало се да су тим демонстрацијама, директно били увређени званични представници ове странке. Ипак је сутрадан одлучено да ће присуствовати сахрани. (*Време*, бр.1789, стр.5).

Дневни лист *Време* посвећује скоро целу једну страну реакцији иностране штампе на вест о Пашићевој смрти. Дат је и један кратак чланак, у коме је председник британске владе Лојд Џорџ на једном банкету у Лондону изговорио здравицу у част Николе Пашића, чиме се само потврђује колико је он био цењен у Енглеској. Он за њега каже како је био један од најмудријих људи са Истока. *”Одавно чујем о господину Пашићу, као о патријарху најмудријих људи са Истока. Његова му земља много дугује, али оно што му дугује европска цивилизација, то је, да је први храбро прихватио бачену рукавицу од стране пруског империјализма”*. Ова здравица се касније нашла на страницама светске штампе, као ретка част указана Србији и њеном премијеру Н. Пашићу. То се десило приликом Пашићеве посете Лондону у месецу јуна 1917. када је савезничка ствар на бојишту прилично лоше стајала. Наиме, председник лондонске општине је организовао банкет у част *„представника херојске и мученичке Србије”*, на коме се нашао први политички свет престонице Британскога царства. Иако је био веома заузет, Лојд Џорџ је ипак успео да стигне на овај свечани скуп, поздрави *Пашића* и ода почаст Србији. У енглеској штампи Пашић је назван *Балканским Бизмарком*. У том тексту се наводи, да ниједан балкански политичар није имао толико успеха као Пашић. Захваљујући њему Југославија на Балкану постаје најбогатија и најјача земља. Он је вршио јак утисак у Источној Европи, али га смрт уклања баш када је био најпотребнији свом народу. По схватању ове штампе, Пашић је био најбољи познавалац психологије сопственог народа. Сви *француски листови* га

једнодушно називају успостављачем Велике Србије. Сен – Брис пише за *Жрнал*, како није нестало само једног великог српског државника, *„већ је нестало једне одиста велике историјске фигуре”*. Иза себе он је оставио ученике попут *Спалајковића* и *Нинчића*, који ће са успехом наставити његово дело, завршава Сен – Брис. Француска штампа подвлачи да Европа дугује Пашићу за прегруписавање народа на Балкану, а уједно му се у име свог народа захваљује на томе што је Француска постала надмоћна у оном делу Европе, који се до недавно налазио под германским утицајем. Лист *Figaro* подсећа да је знаменити државник био велики пријатељ француске нације и да је то потврдио одмах након рата 1870. године, када је дошао у Париз, да учврсти солидарност балканских народа са Француском, против немачког империјализма. У мађарској штампи срећемо наслов *Велики старац Србије (Pester Lojd)*, а Рикоше за лист *Pester Hirlapu* истиче да Пашић није био жанр западњачког политичара, већ напротив типичан дух Балкана, а то је било за највећу похвалу. *Велики син Југославије, Државник европског стила, Умире творац нове историје српског васкрсења*, све су то наслови, који излазе у чешкој дневној штампи. Кроз своје текстове нас подсећа, да је *Пашић* помогао у стварању Чешке републике и да је његова лозинка била *„верност за верност”*. Истиче се како чешки народ није осећао овакву тугу, ни онда када су умирали његови велики људи. Сви грчки листови су без изузетка посветили своје странице српском државнику и изразиле своју тугу и бол. И *Време* износи писање аустријске штампе о Пашићу, али укратко у односу на *Заставу*. Проглашава се за *балканског Бизмарка, српског Кавура, „гробаром”* двојне монархије, пошто је аустругарска јавност била убеђена да је Пашић годинама планирао уништење аустругарскога царство. Лист *Naje Fraje Press*, истиче како је баш Пашићу пошло за руком да оствари Велику Србију цара Душана. У Немачкој, берлински лист *Rundschau* пише следеће: *„Никола Пашић је био представник старих славних времена српске борбе за слободу. Он није више одговарао времену демократије и једнакости у правима. Са њим у гроб одлази пансрпска мисао. Сада се отвара пут правој југословенској држави, на коме ће сва три племена имати једнака права”*. (*Време*, бр.1790, стр.5).

Време издваја из француске штампе чланак који пише новинар Анри Барби, који је током балканских ратова као ратни дописник пратио српску војску. Импресиониран подвизима југословенске армије, своју љубав и дивљење он преноси у своја каснија дела. Текст под насловом *Неколико Успомена на Пашића* који потписује Барби излази у листу *Журнал*. Он говори о томе како је доживео Пашића у неколико наврата када се нашао у његовом друштву. По њему је Пашић увек имао ту тешку неопходност да добије на времену и на тај начин је и модификовао своју дипломатију. Многобројне су биле анегдоте о његовом оклевању и неодлучности „*био је познат да одлаже за сутра одлуке које свима другима изгледају хитне*”. „*Ми Французи у његово може – не може налазимо нечег сличном оног нормалног: „може бити да, али може бити и не*”. Ту је била у ствари сконцентрисана сва снага његове моћи, на конто чега он успева да оствари све своје политичке циљеве. Први сусрет између Анри Барбија и Пашића се одиграо 1912 године „*када се Балкан дигао против Турчина*” и тај моменат се дубоко урезао у његовом сећању. То је било 26. октобра по новом календару, у вихору сукоба. Врховна Команда и ратни дописници су били смештени у малој варошици Врању и након „*мршаве вечере*” на вратима се појавио „*ветеран са дугом белом брадом*” - то је био Пашић, тада председник Министарског Савета српског и објавио улазак старог краља Петра на чело српске војске у Скопљу. То је била сензационална и победоносна вест, пошто су претходне углавном уносиле немир и неспокој у редове српских ратника. „*Од тог дана преживљавао сам са српским народом и српском војском све оне дане грознице патриотизма и одушевљења, а исто тако и дане опасности и туге Србије*”, подсећа Барби све читаоце *Журнала*. Од тада бележи између свих значајних догађаја: Пашићево огромно поверење и непоколебљиво држање у тренуцима када је деловало да је све изгубљено, сем достојанства и части. По његовим речима Пашић је показао „*једну узбудљиву величину душе*” према Француској још 1870. године, која је тада била поражена и прегажена од непријатеља. Он се није устезао да дође у Париз и лично на једној политичкој манифестацији покаже сву своју љубав коју гаји према француском народу и његовој домовини.

Време даје свој коментар на писање хрватског листа *Хрват* и доноси следећи наслов „*Једно мародерство хрватских федералиста*”. Реч је о тексту који излази након Пашићеве смрти, где се каже како је умро највећи непријатељ хрватског народа. *Време* каже како би у целом културном свету, текст овог типа представљао мародерство и назван је „*дивљачким чланком*”. „*У знак весеља због смрти Н. Пашића далматински радићевци истичу заставе*” назив је чланка у овом београдском листу, чиме се само потврђује, како су радићевци и федералисти у том погледу изгубили потпуну меру пристојности. Закључује се како ово нису учинили ни сами македонствујушчи, а не би учинили ни најодвратнији дивљаци. На крају текста се поставља следеће питање: „*да ли је могуће, да се ово догађа у једној цивилизованој земљи или је ово једна филмска сарабанда из Централне Африке?*” (*Време*, бр.1792, стр.3). Може се прочитати и како је општинска управа Цавтата, која се налазила у рукама радићеваца, одбила да рашири заставе у знак жалости за покојним Пашићем. На овако небратски поступак су били огорчени становници овог места, који су затражили да се застава „*известити на пола копља*”. Општина је одбила овај предлог, али је допустила да на своју одговорност рашире државну заставу. Та иста општина је касније тужила неколико тих патриота и то за тзв. „*противстајање власти*”. (*Време*, бр.1798, стр.3). Док цео свет велича Пашићеве подвиге после смрти, реакција хрватских листова се коментарише са несвакидашњим чуђењем и неверицом. Инострана штампа велича његово дело и рад и каже како његовом смрћу нестаје једна грандиозна фигура европског политичара, какву историја мало бележи. Чак је и бугарска штампа са поштовањем проговорила о Пашићу. Док су Хрвати који себе сматрају за културније од Срба, ту се мисли на радићевце и федералисте, изгубили у том погледу потпуну меру пристојности. У *Времену* је даље наведено како је покретач овог дивљавштва био Стјепан Радић, који није могао да обузда своју ватрену говорљивост, бар на дан смрти из пијетета према Пашићу. Вест о Пашићевој смрти изазива дубок утисак у целој земљи и из основа мења тренутно политичко стање, само га погоршава. Краља су претходних дана посетили шефови политичких група у циљу решења новонастале ситуације. Након Пашићеве и Радићеве посете, јавност са радошћу констатује како је тешка политичка

ситуација ушла у нормалан ток. Очекивало се да ће сва консултовања бити завршена до петка увече и да ће се приступити формирању нове владе већ сутрадан, али Пашићева смрт је све стопирала и додатно искомпликовала. *Пред решење кризе*, назив је текста у коме се наводи како је изазвана најновија кабинетска криза у Краљевини. Каже се како је то била последица двају момената. Као посредан фактор наводи се тренутна ситуација у спољној политици, потписивање италијанско – албанског пакта о пријатељству и безбедности, који у ствари представља пакт о протекторату Италије над Албанијом. Овим се гази балканска независност и игноришу извесне обавезе које Краљевина Италија има према Југославији. Непосредан повод кризи представљају неподношљиви односи између ХСС и НРС, које су тада биле у коалицији. Ове потешкоће највише изазива Стејпан Радић, лидер ХСС, константним испадима, неразумним држањем и беспримерном нелојалношћу према другој савезничкој групи, каже се у *Времену*. Осим њега, није било никаквих других потешкоћа између ове две парламентарне групе, које су тада имале двотрећинску већину у парламенту и сличан програм. Услед Пашићеве смрти кабинетска криза није могла даље да се решава и сва политичка и културна дешавања у земљи су прекинута. Кроз овај текст се оптужује *Стјепан Радић* и за њега се каже како је он човек неспособан за трајан, лојалан и заједнички рад, лишен свих скрупула, рођени демагог у коме није било ничег државничког, а закључак је да је све то заједно је допринело трагедији радикално – радићевске коалиције. Пашићева смрт паралише сваку политичку делатност и тренутна криза се неколико дана уопште не спомиње, него се само полемише о његовом животу и раду, значају његове смрти за Краљевину и радикалну струју, коју он предводи скоро пола века. Истиче се како је потребно што пре изнаћи решење овог проблема, а као најделотворније би било формирање једне јаке и моћне владе.

Извори и литература:

Периодика:

Време (Београд), децембар 1926 г.

Застава (Н. Сад), децембар 1926 г.

Политика (Београд), децембар 1926 г.

Правда (Београд), децембар 1926 г.

Монографије:

Бјелица, Слободан (2005), *Радикали у Војводини 1919-1929*, Београд, Глигоријевић, Бранислав (2002), *Краљ Александар Карађорђевић*, Београд,

Прибићевић, Светозар (1990), *Диктатура Краља Александра*, Загреб, Стојадиновић, Милан (1970), *Ни рат ни пакт – Југославија између два рата*, Ријека,.

Сфорца, Карло (1937), *Никола Пашић и уједињење Југославије, ратне и дипломатске успомене*, Београд

Summary: In the period from 1924 to 1926 Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes is gated of biggest political crises, witch leader was King Aleksandar Karadjordjevic. His plan was to remove Nicola Pasic and Radical party from political stage, to establish the monarchic dictatorship. This battle culminated in 1926 when Pasic get a chance to become a prime minister. There was another government crisis in the country and like daily newspaper sad that was a reflection of the moment. When it seemed that political situation became regular Nicola Pasic died in Belgrade, on 10th December 1926 from stroke. His political carrier was very much impressive. He has been successful for 45 years. Comments of foreign press are very interesting, regarding Pasic and his statesman capability and they put it in the rank of most famous European political, like Cavour and Bismarck.

Key words: Nicola Pasic, king Aleksandar Karadjordjevic, polical crisis, press